

Mağrib’de Dînî Düşüncenin Gelişimi ve Muhammed b.

Yusuf es-Senûsi*

Ahmet Çelik**

Öz

Mağrib, geneli itibariyle günümüzde Eş’arî inanç ekolünü benimsemiştir. Bu kabulün başlangıcı ve kökleşmesinde Muhammed b. Yûsuf es-Senûsi’nin katkıları önemlidir. Senûsi’nin bu etkisini anlamak için Mağrib’e, yani Kuzey Afrika’nın onun özelinde gelişimine bakmak gerekir. Senûsi, Mağrib coğrafyasında 832-895/1428-1492 yılları arasında, Cezayir’in Tilimsan kentinde, Abdülvâdîler devletinin himayesinde yaşamıştır. Abdülvâdîler, Merînîler ve Hafsîler devletleriyle bölgede Muvahhidlerin Eş’arî anlayışını devam ettirmeye çalışmışlardır. Muvahhidler ise Murabıtların katı dini anlayışına karşı Eş’arî mezhebini bölgede yayan bir devlet olmuştur. Senûsi de Muvahhidlerden gelen bu Eş’arî yapıyı bölgede kökleştiren isim olmuştur. Öyle ki Mağrib bu çabalar sayesinde bugün dahi Eş’arî inanç ekolünü benimsemiştir. Bu makalede Senûsi’nin yaşadığı bölge, siyasî ve kültürel açıdan Senûsi özelinde ele alınacaktır. Ayrıca Eş’arîliğin Senûsi devrine kadar olan gelişimi de değerlendirilecektir. Böylece Mağrib’in dînî düşüncesi ile Senûsi’nin bu düşüncedeki etkisi ortaya çıkarılmaya gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mağrib, Kuzey Afrika, Muhammed b. Yusuf es-Senûsi, Eş’arîlik, Dini Düşünce

* Bu makale *Muhammed b. Yûsuf es-Senûsi’nin Kelam Anlayışı* başlıklı doktora tezimizden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, celik5853@hotmail.com

The Development of Religious Thought in Maghreb and Muhammad b. Yusuf al-Sanusi

Abstract

Maghrib has generally adopted the school of Asharism faith today. In the beginning and root of this acceptance, Muhammed b. Yusuf al-Sanusi's contributions are important. In order to understand this effect of al-Sanusi, one must look at the development of Maghrib, North Africa. al-Sanusi lived in Maghreb geography between 832-895 / 1428-1492, in the city of Tlemcen, Algeria under the patronage of the Abd al-Wadids state. Abd al-Wadids, Marinids and Hafsids, together with their states, tried to maintain the understanding of the Almohads in the region. The Almohads, on the other hand, became a state that spread the Asharism sect in the region against the strict religious understanding of the Almoravids. al-Sanusi was also the name that rooted this Ashari structure from the Almohads in the region. So much so that Maghreb has adopted the school of Asharism faith even today thanks to these efforts. In this article, the region where al-Sanusi lives will be discussed politically and culturally. In addition, the evolution of the Asharism until the period of al-Sanusi will be evaluated. Thus, efforts will be made to reveal the religious thought of the Maghrib and the influence of al-Sanusi on this thought.

Keywords: Maghreb, North Africa, Muhammad b. Yusuf al-Sanusi, Asharism, Religious Thought

تطور الفكر الديني في المغرب و محمد بن يوسف السنوسي

ملخص

ينتمي المغاربة أنفسهم عمومًا إلى المذهب الأشعري اليوم. مساهمات محمد بن يوسف السنوسي مهمة في بداية وتأسيس هذه النسبة. من أجل فهم تأثير السنوسي هذا، من الضروري النظر إلى تطور المنطقة المغاربية، أي شمال إفريقيا، على وجه الخصوص بإطار السنوسي. عاش السنوسي في جغرافية المغرب بين الأعوام 832-895 هـ / 1428-1492 م، في مدينة تلمسان بالجزائر، تحت رعاية دولة عبد الوادي. حاول آل عبد الوادي و مريين وحفصيين معا مواصلة فهم الموحدين الأشعريين في المنطقة. أصبح الموحدون دولة تنتشر المذهب الأشعري في المنطقة ضد الفهم الديني الصارم للمرابطين. السنوسي هو الاسم الذي جذر عن هذا الهيكل الأشعري من الموحدين في المنطقة. فإن المغرب قد تبنى على المدرسة الأشعرية حتى اليوم بفضل هذه الجهود. في هذه المقالة، سيتم التعامل مع المنطقة التي عاش فيها السنوسي من حيث السياسة والثقافة في السنوسي الخاصة. بالإضافة إلى ذلك، سيتم تقييم تطور المذهب الأشعري حتى وقت السنوسي. وهكذا، سنبذل جهود لكشف الفكر الديني للمغرب وتأثير السنوسي في هذا الفكر.

كلمات مفتاحية: المغرب، شمال إفريقيا، محمد بن يوسف السنوسي، الأشعرية، الفكر الديني

Giriş

Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî 832/ 1428 yılında¹, günümüz Cezayir’inin başkenti Cezayir’in yaklaşık 800 km. uzağında, Mosteganim (مستغانم) şehrine 24 kilometre uzaklıkta² bulunan Tilimsân (تلمسان) kentinde dünyaya gelmiş³; Osmanlı devletinin Kuzey Afrika’yı fethinden (XVI. yüzyıl başları)⁴ kısa bir süre önce de vefat etmiş (895/1490-XV. yüzyılın sonu) bir âlimdir. Yaşadığı IX/XV. yüzyılda bulunduğu Mağrib coğrafyası, siyasî yönden çalkantılarla doludur. Sosyal açıdan da itikâdî mezheplerin dejenere olduğu; halkın inanç açısından cahil kaldığı ve bidat / hurafelere saplandığı bir çevresi vardır. Senûsî’nin asıl gayesi halkı ıslah edecek çalışmalar ortaya koymaktır. Bu amaçla kendisi “*akâidî bir yöntem*” belirlemiştir. Yazmış olduğu değişik akîde eserleri ve bu eserleri kendisinin şerh etmesi bu yöntemin temelinde bulunmaktadır. Sonuçta kelâm ilminde akla önem veren, nakli de esas alan bir anlayış çizmeye çalışmıştır.

Bir âlimin yetişmesinde içerisinde bulunduğu siyasî ortam oldukça önem arz etmektedir. Bu ortam, içerisinde bulunulan toplumun sosyo-ekonomik durumunu belirlediği gibi aynı zamanda eğitim gibi birçok başlığı da etkilemektedir. Senûsî, Mağrib ile özdeşleşmiştir. Senûsî’nin yaşadığı IX/XV. yüzyıl ve öncesi incelediğinde, içerisinde bulunduğu siyasî ortamın Mağrib’in dinî anlayışının şekillenmesinde oldukça etkili olduğu görülecektir.

Bu siyasî ortamın belirlemede öncelik olarak Mağrib coğrafyası ile başlamak istiyoruz. Bunu da, Kuzey Afrika ve Abdülvâdiler devleti olmak üzere iki başlık altında ele alacağız.

1. Kuzey Afrika (Mağrib)

Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî’nin içinde yaşamış olduğu kara parçasına bir göz attığımızda onun Mağrib yani Kuzey Afrika bölgesinde yaşadığını

¹ İbrâhîm b. Ahmed ez-Zeytûnî el-Mâlikî el-Mârğînî, *Tâli ’u’l-Büşrâ ale’l-’Akîdeti’s-Suğrâ*, haz. Nizâr Hammâdî, Silsiletü İhyâi’t-Türâsî’z-Zeytûnî (2), Tunus 1432/2012, s.10; Hayruddin ez-Ziriklî, *el-Alâm Kâmûs-u Terâcim li Eşhûri’r-Ricâl ve’n-Nisâ mine’l-Arab ve’l-Müsta’ribîn ve’l-Müsteşrikîn*, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beşinci Baskı, Beyrut 1980, VII, 154; Nuveyhiz, *Mu’cemu A’lami’l-Cezâir*, s. 180.

² Abdü’l-Azîz es-Sağîr Dehhân, *el-İmâmü’l-’Allâme Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî et-Tilimsânî ve Cuhûduhû fî Hizmeti’l-Hadîsi’n-Nebeviyyi’s-Şerîf*, Dâr-u Kerdâde, Birinci Baskı, Cezayir 1431-32/2010-11. s. 74.

³ Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *Şerhu’l-Mukaddimât*, thk. Mâhî Kundûz, Dâru Kerdâde, Tilimsân 2011, s. 9.

⁴ Muhammed b. Muhammed es-Sallâbî, *Devletü’l-Muvahhidîn*, Dâru’l-Beyrâk, Ammân 1998, s. 351-353.

görmekteyiz. Kuzey Afrika coğrafi olarak batıda Atlas Okyanusu, kuzeyde Akdeniz, doğuda Sinâ Yarımadası ve Kızıldeniz, son olarak güneyde ise sırasıyla Batı Afrika, Orta Afrika ve Doğu Afrika arasında yer alan kara parçasıdır.⁵

Coğrafi sınırları şu an bu şekilde belirlenmiş olan Kuzey Afrika bölgesine İslam tarihinde “*Mağrib*” denilmiştir.⁶ Mağrib günümüzde “*Fas*” ülkesi için kullanılan bir tabir olsa da aslında bu tabirle Kuzey Afrika bölgesini kaplayan alan kastedilmektedir. Doğu İslam dünyasının sınırı (Meşrik) kabul edilen Mısır’dan Atlantik Okyanusuna kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahrâ, İslam kaynaklarında “*Mağrib*” adıyla anılmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya ülkeleri bulunmaktadır.⁷ İslam tarihçileri ve coğrafyacıları İfrikiyye ve Mağrib’in coğrafyası hakkında bir görüş birliği içinde değillerdir. Mağrib coğrafyasının sınırları noktasında üç görüş söz konusudur. Birincisi, Mağrib ile, Tanca’dan başlayıp Atlas Okyanusu sahilini takiple güneydeki Sudan çöllerine kadar olan bölge kastedilmektedir. İkinci görüşe göre Mağrib, Mısır’ın batısındaki Berka’dan başlayıp Atlas Okyanusu’nda sona ermektedir. Üçüncü görüşe göre ise Mağrib yine Mısır’ın batısındaki Berka’dan başlamakta ve Endülüs’ü de içine almaktadır.⁸ İslam fetihleri sırasında, coğrafi olarak Mağrib, siyasî olarak da İfrikiyye ismi verilen bu bölge, zamanla tamamen coğrafi bir özellik kazanmış ve kıtanın tamamına “*Afrika*” denilmiştir. Kıtanın kuzey bölgesi için ise, bugün Mısır ve Mağrib de dahil olmak üzere, “*Şimâli İfrikiyye*” yani “*Kuzey Afrika*” terimi kullanılmaktadır.⁹

Kuzey Afrika’da İslam Fütühâtı Hz. Ömer zamanında 22/643 yılında Amr b. Âs kumandasında başlamıştır.¹⁰ Bu bölgenin İslam toprakları içerisine girmesi ise Emevîler döneminde Ukbe b. Nâfi (ö.62/682) eliyle olmuştur. Onun eliyle İslam coğrafyasının sınırları Atlas Okyanusuna kadar dayanmıştır.¹¹ İslam Kuzey

⁵ Komisyon, *Gelişim Büyük Coğrafya Ansiklopedisi Amerika-Afrika*, Gelişim Yay., İstanbul 1981, VI, 1489.

⁶ Halil Cin, “Mağrib Ülkeleri Üzerinde İslam’ın ve Türklerin İdarî ve Hukukî Tesirleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, 2/1991, s. 15.

⁷ İbrahim Harekât, “Mağrib”, *DİA*, XXVII, 314.

⁸ Nadir Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika’nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Manisa 2007, s. 10.

⁹ İbnü’l-İzârî el-Merrâkuşî, *el-Beyânu’l-Muğrib fî Ehbâri’l-Endelis ve’l-Mağrib*, thk. C. Kûlan, Luvi Provençal, Dârü’s-Sekâfe, Üçüncü Baskı, I-IV, Beyrut 1983. I, 5-6; Özkuyumcu, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁰ Harekât, “Mağrib”, *DİA*, XXVI, 315.

¹¹ Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Nşr., Altıncı Baskı, İstanbul 2012, III, 155; Özkuyumcu, *a.g.e.*, s. 158; el-Merrâkuşî, *a.g.e.*, I, 8.

Afrika içerisine girdikten sonra büyük bir kabulle karşılanmıştır. Bugün Araplar, Berberiler (Emâziğ) ve az sayıda zenci asıllılardan meydana gelen nüfusun %98’i Müslümandır.¹²

Kuzey Afrika hakkında verilen bu kısa malumatın ardından, Senûsî’nin yaşadığı çağın ve devletin değerlendirilmesi, onun bölgedeki etkisini anlamada faydalı olacaktır. Nitekim Kuzey Afrika bölgesinde tarih içerisinde görülen devletler kuruluşunda sadece siyasetten oluşan yapılar değil; aynı zamanda içerisinde dini argümanları da barındıran hareketlerdir.

Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî devri siyasî-kültürel yapıda etkili olan üç büyük devlet (Merînîler, Hafsîler, Zeyyânîler) vardır. Ancak bu devletlerin ortaya çıkması ve kültürel faaliyetlerinde Muvahhidler devletinin etkisi büyüktür.

“*Muvahhidler*” devleti Kuzey Afrika’da 1121-1269 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu devlet, Mağrib’de Murabıtlar devletine karşı ortaya çıkarak 515/1121’de kurulmuştur.¹³ Muvahhidlerin siyasî varlığı araştırmamız çerçevesinde olmadığından ayrıntılara girilmeyecektir. Ancak şu bir gerçektir ki, Muvahhidler hükümdarlığı ile Mağrib, o güne kadar olan en parlak devrini yaşamıştır. Bu yapı içerisinde çok sayıda kelâmçı, hukukçu, tarihçi, şair, yazar, felsefeci görülmüş ve pek çoğu da hükümdarların ve büyük ailelerin koruması altına girmiştir. Devirlerinin sonlarına doğru ilahî aşk (muhabbetullah) esasına dayalı olarak tarikatları yayan sûfîler ülkenin her tarafında görülmeye başlamıştır. Muvahhidlerin öğretisi bu sûfîler aracılığıyla halk tarafından rağbet edilen bir harekete dönüşmüştür.¹⁴ Onlar, Murâbıtların Malikîlik mezhebine son derece bağlı, fûrû’ kitaplarına göre şekillenmiş dini yapılarına ve uygulamalarına savaş açmışlardır. Dini anlayış olarak Mutezile ve Şîa gibi oluşumları hedef alarak doğrudan Kur’an ve Sünneti esas alan bir anlayış oluşturmayı amaçlamışlardır. Bu anlayış Muvahhidlerin çevresinde mücadelecî bir gürûh oluşturmuş ve bu diri yapıyla da bölgede tamamen hâkim olmuşlardır. Onların ıslahçı ve birleştirici yapısı devletlerinin de ismi olmuş, tevhid ilkesine sıkı sıkıya bağlı olanlar anlamında Muvahhidûn devletini kurmuş ve yaşatmışlardır.¹⁵ Senûsî’de görülen

¹² Harekât, “Mağrib”, *DİA*, XXVI, 314.

¹³ es-Sallâbî, *a.g.e.*, s. 23, 251.

¹⁴ P.M. Holt, A.K. Lambton ve B. Lewis, *İslâm Tarihi ve Kültür Medeniyeti*, Hikmet Yay., I-III, İstanbul 1989, III, 116; Kadir Özköse, “Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika’da İslam ve Tasavvuf”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara (2001), s. 160.

¹⁵ Adnan Adıgüzel, “Muvahhidler Devletinin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi”, *EKEV Akademik Dergisi* 17/55 (2013), s. 2.

tasavvufi-ahlakî yön de, kendi devrinden önce gelişen bu atmosfer içerisinde gelişmiştir.

Muvahhidler devletinin yıkılmasından sonra XV. yüzyılda Kuzey Afrika'da üç büyük devlet oluşmuştur: Merînîler, Zeyyânîler ve Hafsîler. Bunlardan Merînîler Mağrib'de (el-Mağribu'l-Aksâ), Zeyyânîler Cezayir'de (el-Mağribu'l-Evsat), Hafsîler de Tunus'da (el-Mağribu'l-Ednâ)¹⁶ hüküm sürmüşlerdir. Ancak, bu üç devlet birbirleriyle sürekli savaş halinde olmuş; mahallî emirlikler arasında da iç çatışmalar devam etmiştir. Nihayetinde kuvvetli olan emirlik ya da kabile zayıf olan emirlik ve kabileyi idaresine almış; iç çatışmalar, kabilecilik sürtüşmeleri ve aşiretler arası kavgalar bölge halkını parçalanmış ve zayıf düşmüştür.¹⁷

Tarih sahnesinde uzun bir süre kalan bu üç iktidarın hiçbirisi de çok güçlü bir etnik temele sahip değillerdir. Bu üç devlet de Muvahhidler devletini yeniden canlandırmak istemişler fakat muvaffak olamamışlardır. Bu başarısızlığın altında yatan temel neden, Berberîler'in ülkenin geniş bir bölümüne dağılmış durumda olmalarına rağmen siyasi bir birlik oluşturabilmekten uzak olmalarıdır. Her kabile neticede kendi çıkarları için çabalamış; bu da bölgede bir birlikten ziyade zamanın politikalarında çalkantılar meydana getirmiştir.¹⁸

Tüm bu çalkantılara rağmen bu üç devletin kültürel alanda büyük etkileri olmuştur. Bu dönemde yönetim açısından aristokrat bir kitle oluşmuştur. Bu dönemden önce yönetici sınıfları sık sık değişirken Hafsî, Zeyyânî ve Merînîler'de Mağrib toplumu, güçlü gruplar içerisinde seçilen önderler ve Arap kabilelerinin reislerinden oluşan istikrarlı bir yönetime kavuşmuştur. Kültürel alan da bu istikrardan faydalanmış; bu dönemde birçok değerli tarihçi, şair, coğrafyacı, yazar, hukukçu ve kelâmcı ortaya çıkmıştır. Ancak bu âlimlerin çalışmaları yeni ve özgün tarzda olmamıştır. İbn Haldun ya da Muhammed b.

¹⁶ Ortaçağ İslam tarih ve coğrafyacıları Mağrib'i çeşitli şekillerde bölümlere ayırmıştır. Bunlar arasında en fazla kullanılanı Mağrib-i Aksâ (Uzak Mağrib), Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib), Mağrib-i Ednâ (yakın Mağrib) şeklindeki üçlü taksimdir. Bkz. Harekât, "Mağrib", *DİA*, XXVI, 314.

¹⁷ Sabri Hizmetli, "Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir'in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış", *AÜİFD*, 32/1 (1991), s. 1; Bu dönemde Afrika'da hakim olan kargaşayı daha iyi anlayabilmek için bkz. Maalouf, Amin, *Afrikalı Leo*, çev: Sevim Raşa, Yapı Kredi Yay., Onuncu Baskı, İstanbul 1998.

¹⁸ Holt vd., *a.g.e.*, III, 121; Kenny, *a.g.e.*, s. 6.

Yûsuf es-Senûsî gibi bazı büyük isimler bu dönemde bu coğrafyada yetişse de bölge, kültürel olarak duraklama döneminin etkisi altındadır.¹⁹

P.M Holt, A.K.S. Lambton ve B. Lewis’in kaleme aldıkları İslam tarihi kültür ve medeniyetini ele alan eserde, bu dönem Kuzey Afrika’sını niteleyen şu paragraf dikkat çekicidir:

“IX/XV. yüzyılın sonunda Mağrib, nispeten az olan Yahudi toplulukları dışında, Berberice konuşan grupların varlığına rağmen tamamiyle İslamlaşmış ve baştan sona Araplaşmış bir ülke görünümündedir. Fakat bu temel birliğin altında büyük ayrılıklar vardı. Bu sadece, siyasi bir birlik oluşturmaktan uzak, birbiriyle sık sık savaşa giren farklı üç gücün varlığından değil, bu üç gücün kendi içlerinde de güçlükle oluşturdukları birliğin sunî oluşundan kaynaklanıyordu. Kendileri istikrarsız olan yönetici güçler, kuvvet ve şiddet gösterilmedikçe merkezi güce itaat etmeyen bağımsız kabileleri herhangi bir olay karşısında bir araya getirmekte büyük zorluklar çekiyorlardı. Diğer taraftan, Mağrib artık Müslüman hükümdarlığın uzak ve muhtar bir ülkesi değildi. O, V./XI. yüzyılda Avrupalılar’ın dönüşünden itibaren Batı Akdeniz ülkelerinden biri olarak sayılmıştır. Kısacası, coğrafi çevresi olan Batı Akdeniz’den birkaç yüzyıl kopuk kaldıktan sonra Mağrib, Hıristiyan halkının sömürgecilik ruhu tarafından yeniden keşfedildi ve bugüne kadar da bu ilgiyi yitirmedi.”²⁰

Özet olarak 1269 yılında Muvahhidler devletinin yıkılmasından sonra Mağrib bölgesi, bazı kabilelerin aralarındaki inatlaşmalar ve Muvahhidler devletinin enkazından ortaya çıkan üç devletin birbirleri arasındaki yarışı gibi bazı önemli gelişmelere sahne olmuştur. Hafsiler, Meriniler ve Zeyyâniler’den oluşan birbirinden farklı üçlü yapı, birbirlerinin topraklarına saldırmış; askeri ve siyasi gelgitler yaşamışlardır. Bunun sonucunda bu üç ülke de kendi içlerinde ekonomik, askeri ve siyasi yönden zayıflamışlardır. Oluşan yıkımdan, doğusunda Hafsiler, batısında da Meriniler olduğu için en çok etkilenen ülke Zeyyâniler olmuştur. Bu üç devlette söz konusu yıkımlar olurken bu özel bölge üzerinde İspanyol ve Portekizlerin tamahları da gittikçe artmıştır.²¹

¹⁹ Holt vd., *a.g.e.*, III, 122.

²⁰ Holt vd., *a.g.e.*, III, 122.

²¹ İbn Haldûn, *Kitâbu'd-Düveli'l-İslâmiyye*, II, 12-14, 111, 117, 127.

Muvahhidler devletinin yıkılması, İslam Mağrib coğrafyasında siyasî birliğin bozulmasına neden olmuştur.²² Bir taraftan birbirleriyle çekişmekte olan üç büyük Berberî kabile devleti, diğer taraftan Hıristiyan misyonerlik faaliyetleri bu dönemde Kuzey Afrika'da ortaya çıkan en önemli belirleyici unsurlar olmuştular.

Senûsî'nin yaşadığı çağda genel olarak Kuzey Afrika'nın görünümü bu haldedir. Bunları belirlendikten sonra o dönem, kültürel çevreyi özelde belirlemek için daha önce sözü edilen üçlü yapının (Hafsîler, Merînîler, Zeyyânîler) Senûsî ayağı olan Zeyyânîler yani Abdülvâdiler devletinin değerlendirilmesi faydalı olacaktır.

2. Abdülvâdîler (Zeyyânîler)

Abdülvâdîler, isimlerinin menşei "*vadinin âbidleri (abdü'l-vâdî)*" ile doğru orantılı olarak Mağrib-i Evsat bölgesinde öncelikle bedevî şekilde dağ başlarında; daha sonraları ise sahra ve ovalara inerek, siyasî ve askeri çalkantılarla varlıklarını üç asırdan daha fazla devam ettiren bir kabiledir.²³ Abdülvâdîler'in faziletinden bahsedilirken onların Afrika'nın fâtihi olarak anılan Ukbe b. Nâfi' el -Fihri'nin²⁴ İslam davetini ilk kabul eden kabilelerden olduğu ve ona Afrika fethinde bizzat destek oldukları söylenmekte; bu yüzden de ondan dua aldıkları rivayet edilmektedir.²⁵ Abdülvâdîler, yıllar boyunca çarpıştıkları Merînîler gibi Berberîler'in Zanâte koluna mensupturlar.²⁶ Abdülvâdîler'in 1235 yılında kurmuş oldukları devletin adı kendi kabile isimleri ile anılmamış, bu devletin kurucusu olan Yağmurasan b. Zeyyân'ın babası Zeyyân'a nispetle "*Zeyyânî*" devleti olarak anılmıştır.²⁷ Yağmurasan b. Zeyyân, kendi devletinin resmen kuruluşunu ilan etmeden önce Muvahhidler devletine sıkı sıkıya bağlı bir politika izlemiştir. Ancak Muvahhidler devletinin zayıflamaya başlaması ile bölgedeki diğer

²² Reşid Hâlidî, *Devr-u Ulemâi Mağribi'l-Evsât fi İzdihâri'l-Hareketi'l-İlmîyye fi'l-Mağribi'l-Aksâ Hilâle'l-Karneyn 7-8/13-14*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, University Abou Bekr Belkaid, Tilimsân 1432/2011, s. 8.

²³ İbn Haldûn, *Buğyetü'r-Ruvvâd*, I, 89, 104.

²⁴ Ukbe b. Nâfi' b. Abdilkays el-Fihri el-Kureşi (ö.62/682). Ayrıntılı bilgi için Bkz. el-Merrâkuşî, *a.g.e.*, I, 19-32; Ebû Muhammed Abdullah b. İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî, *er-Risâle fi Fikhi'l-İmâm Mâlik*, tas. Abdülvâris Muhammed Ali, Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, Beyrut, ts, I, 7-18.

²⁵ İbn Haldûn, *Buğyetü'r-Ruvvâd*, s. 96.

²⁶ İbn Haldûn, *Buğyetü'r-Ruvvâd*, s. 89.

²⁷ Erdoğan Merçil, "Abdülvâdîler", *DİA*, I, 276.

kabileler gibi artık bu devlete itaatten vazgeçmiş ve kendi bağımsızlığını ilan etmiştir.²⁸

Araştırma konumuz çerçevesinde, Abdülvâdîler yani Zeyyânî devleti siyasi tarihinin genel özelliklerini üç dönem halinde kısaca değerlendirebiliriz:

1) *1235’ten 1348 yılına kadar olan dönem:* Yağmurasan b. Zeyyân bu dönemde devletin kuruluşunu tamamlamış; kabilesindeki diğer kolları kendisine bağlamıştır. Yine bu dönemde komşu bölgeler arasında Zeyyânî devletinin yeri sağlamlaşmıştır. Bilhassa Ebu Hammû Musa (ö.834/1431) döneminde devletin nüfûzu oldukça genişlemiş ve etki alanı çoğalmıştır. Devletleşme yolunda kurumsallaşma da gerekli ölçüde oturmuş, devlet işleri düzene girmiştir. Şehirleşmeye özen gösterilmiş; sanat, edebiyat ve ilimde ilerleme sağlanmıştır. Bilhassa Tilimsân merkezli ticaretteki ilerleme de bu dönemin belirgin özelliklerinden birisidir.²⁹

2) *1348 yılından 1492 yılına kadar olan dönem:* Bu dönem araştırmamız için bilhassa büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, (1428-1490) bu dönemin ortasında doğmuş ve bu dönemin bitiş yıllarında vefat etmiştir. Zeyyânîler’in bu ikinci dönemi devlet açısından kuvvetlilik ve zayıflığın peş peşe geldiği bir dönem olmuştur. es-Senûsî de, bu açıdan bu dönemdeki hem kuvvetli yapıyı hem de birazdan bahsedilecek sıkıntılı dönemleri yaşamış bir Zeyyânî vatandaşıdır.

Devletin bu ikinci döneminde, II. Ebû Hammû Mûsa (ö.866/1462) zamanında devlet sınırları genişlemiş ve devlet bu sınırlar içerisinde istikrar kazanmıştır. Zeyyânîler, Mağrib devletleri içerisinde en önemli devlet haline gelmiştir. Ancak bu durum Merînîler’in, Zeyyânî devletinin iç işlerine karışması ve devleti yıkma planları ile bozulmuştur. Hatta Merînîler 772/1371 yılında Zeyyânîler’in başkenti Tilimsân’ı ele geçirmiş ancak Ebû Hammû Mûsa 774 yılında burayı geri almıştır.³⁰ Bu tarihten sonra devlet, Abdülvâdî ailesi arasında çıkan sorunlar yüzünden zayıflamaya başlamış ve mevcut istikrarını kaybetmiştir. Sultan II. Ebû Tafşîn (791/1389-795/1393) hem Merînîler ile savaşmış hem de

²⁸ Merçil, “Abdülvâdîler”, *DİA*, I, 276.

²⁹ Abdurrahmân b. Haldûn, , *Târîh-u İbn Haldûn Dîvânü ’l-Mübtede-i ve ’l-Haber fî Târîhi ’l-Arab ve ’l-Berber ve Men Âsarahum min Zevî ’ş-Şânî ’l-Ekber*, haz. Halil Şehhâde, Dâru’l-Fiker, Beyrut 1421/2000, VII, 102-131.

³⁰ Abdülvâdîler ile Merînîler arasındaki tarihî çekişme için bkz. İbn Haldûn, *Kitâbu ’d-Düveli ’l-İslâmiyye*, II, 117.

kardeşi Ebû Zeyyân ile taht yarışına girmiştir. Hafsîler de bu dönemde boş durmamış, her fırsatta Zeyyânîler'in iç işlerine karışmaya başlamışlardır.³¹

Yani bu dönemin başları, devlet için yükselme dönemi sayılabilirse de 1400'lü yıllardan itibaren devlet, hem iç karışıqlarla hem de batıda Merînîler devleti, doğuda Hafsîler devleti ile uğraşmıştır. Hükümdar aile arasındaki nizâlaşmalar sonucu kabileler arası baş kaldırırlar da boy göstermiştir. Yükselme ve zayıflama dönemlerinin beraber yaşandığı bir dönemdir.³²

3) 1492 yılından 1554 yılına kadar olan dönem: Bu dönemin en belirgin özelliği devletin zayıflaması ve yabancı tesirlerin devletin iç işlerine müdahalesi olmuştur. Önceki dönemin sorunları da bu dönemde aynen devam etmiştir. Yabancı tesir olarak da Gırnata'nın düşmesinden sonra Portekiz ve İspanyollar'ın, zayıflayan Zeyyânîler'in iç işlerinde müdahale etmesi sayılabilir. Ayrıca Osmanlı devletinin Akdeniz üzerindeki hakimiyeti de bu dönemde gittikçe genişlemiş ve Zeyyânî devletini tehdit eder hale gelmiştir. Bu dönemin sonuna doğru İspanya, Zeyyânî devletini ele geçirmek için harekete geçmiş hatta bazı limanlarını hâkimiyetleri altına almışlardır. Ancak bunun karşısında Osmanlı devleti de Oruç ve Hayrettin paşalarla Akdenizde hakimiyeti tamamen ele geçirmiştir. Osmanlılara karşı direnen Zeyyânîler'in varlığına, son hükümdarları II. el-Hasen b. Abdillâh b. Muhammed (1550-1554) tahttan indirilerek son verilmiştir.³³

Abdülvâdîler'in devletler tarihindeki önemine vurgu yaptıktan sonra Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin yaşadığı dönem siyasetçilerine yani Abdülvâdîler'in onun zamanındaki hükümdarlarına değinmek istiyoruz.

Senûsî, II. Abdülvâdîler döneminde Ebû Mâlik Abdülvâhid (ikinci dönemi 831-834/1428-1431 arasında) döneminde doğmuş; Ebû Abbâs Ahmed el-Mu'tasam b. Mûsâ el-Âkil (834-866/1431-1462), Ebû Sâbit Muhammed b. Muhammed el-Mütevekkil (866-890/1462-1485), Taşîn b. Ebî Sâbit (890-890/1485-1485) dönemlerini yaşamış ve III. Ebû Sâbit Muhammed (890-902/1485-1496) devrinde vefat etmiştir. Bu hükümdardan sonra da zaten

³¹ Bûzeyyânî ed-Derrâcî, *Zehru'l-Bustân fi Devlet-i Ben-i Zeyyân*, Müessesetü Bûzyânî, Cezayir 2007, II, 12-18.

³² İsmail Ceran, "Merînîler Devleti", *Jass International Journal of Social Science*, Volume 6 Issue 2 (February 2013), s. 256.

³³ es-Sallâbî, *a.g.e.*, s. 351-353. Abdülvadîler'in tarihi hakkında geniş malumat için ayrıca bkz. Kâmil Abdurrezzâk Şekdân Besâm, *Tilimsân fi'l-Ahdî'z-Zeyyânî*, Mektebetü'l-Câmiati'l-Ürdüniyye, University An-Najah National, Nablus-Filistin 1422/2002, s. 14-15.

Zeyyâniler’in başına dört hükümdar daha geçmiş, devlet 924/1518 yılında Osmanlılar tarafından yıkılmıştır.³⁴

Bu hükümdarlar içerisinde, Senûsî’nin maiyetlerinde uzun yıllar yaşadığı ve onun hayatını şekillendiren iki tanesi önemlidir:

Birincisi *Ebu’l-Abbâs Ahmed el-Mu’tasam*: el-Âkil ismiyle meşhurdur. Senûsî otuz dört yaşına gelinceye kadar bu hükümdar yönetimde kalmıştır. II. Ebû Hammû Mûsâ’nın torunudur. 834/1431 yılında, Sultan Ebû Fâris Abdülazîz el-Hafsî’nin yardımıyla tahta çıkmıştır. Bu yüzden o ölene kadar kendi gücünü bağımsız olarak hissedememiştir. 837/1434’de onun ölmesiyle tam bağımsız olmuştur. Bu hükümdar maiyeti arasında adaleti yayması ve yok olmaya yüz tutan Tafşin medresesi ve diğer ilim okutulan yerleri onartıp ilme ve âlime değer vermesiyle tanınır.³⁵

İkincisi *Ebû Sâbit Muhammed b. Muhammed*: “*el-Mütevekkil*” ismiyle meşhurdur. Ebu’l-Abbâs’tan sonra tahta kardeşinin oğlu el-Mütevekkil çıkmıştır. İçeride kendilerine başkaldıranlar kontrol altına alınmış, dışarıda da düşmana karşı savaşılmıştır. Senûsî bu hükümdarın maiyetinde on dokuz yıl yaşamıştır. el-Mütevekkil döneminde her ne kadar iyi işler olduysa da devlet, Hafsîler’in iki kere hücumuna uğramış, iki seferde de Tilimsân’ın surları yıkılmış, buranın halkının soykırımı, o zaman bölgede çok meşhur olan âlim ve salihlerin aracılığıyla engellenmiştir.³⁶ Bu hükümdarın yönetiminin sonuna doğru yıkım ve karışıklık baş göstermiş, fesat ve zulüm yavaş yavaş yayılmaya başlamıştır. 890/1485’da bu sultanın ölmesiyle de doruğa çıkmıştır. Bir tarafta da Hristiyan İspanyollar’ın Gırnata’da bulunması ve devleti tehdidi söz konusudur.³⁷ Bu hükümdarın yönetiminin sonunu da sayarsak Senûsî hayatının 35-40 yılından sonrası bu karışıklıklar içinde geçmiştir.

Bu coğrafyada Senûsî’nin, hayatı boyunca hiç ayrılmadığı Tilimsân kentine de işaret etmek gerekmektedir. Bu kent kelâm tarihi açısından oldukça zengin bir bölgedir. Selefiyye, Haricîler, Şiiler ve Eş’arîler’e ev sahipliği yapmış;

³⁴ Muhammed b. Ramazân Şâves, *Bâkatü’s-Sûsân fi’t-Ta’rif bi Hadâreti Tilimsân Âsîmet-i Devlet-i Benî Zeyyân*, Dîvânü’l-Matbûâtî’l-Câmiyye, I-II, Cezayir 1995, I, 95.

³⁵ et-Tunûsî, Muhammed b. Abdillâh, *Târîhu Benî’z-Zeyyân Mülûk-i Tilimsân*, thk. Mahmûd Âğa Büiyâd, Müessesetü’l-Vataniyye (Enag Editions), Cezayir 2011, s. 47-249; Şâves, *a.g.e.*, I, 93.

³⁶ et-Tunûsî, *a.g.e.*, s. 255-257.

³⁷ Şâves, *a.g.e.*, I, 94.

tüm bu ekollerin öğretilerini tanımıştır. Bu yüzden Tilimsân âlimleri kelâm alanında da birçok eser vermişlerdir.³⁸

Buraya kadar Senûsî'nin Mağrib coğrafyasındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Şimdi ise Senûsî'nin kelim tarihindeki yerine yine Mağrib özelinde değinmek istiyoruz.

3. Kelâm Geleneğindeki Konumu

Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, Mağrib Eş'ariliğinin IX/XV. yüzyılda yaşamış en önemli temsilcisidir. Bu anlamıyla Senûsî'yi anlamak için onun içerisinde bulunduğu Mağrib coğrafyası ve özelde bu bölgedeki Eş'ariliğin konumunun iyi anlaşılması gerekmektedir.

Senûsî'nin Eş'arilikteki konumuna değinmeden evvel, kendi zamanında bölgeye hâkim olan Eş'arilik mezhebinin bu coğrafyada nasıl bir yol izlediğini öğrenmek, Senûsî'nin Mağrib'de etkili olduğu ortamına ışık tutacaktır.

3.1. Eş'ariliğin Mağrîbe Girişi ve Gelişmesi

Mağrib, yüzyıllar boyunca Sünniliğin -özellikle de Eş'ariliğin- temayüz ettiği bir coğrafya olmuştur. Eş'arî âlimler bu bölgede uzun yıllar hizmet etmişlerdir. Ancak Eş'ariliğin Mağrib coğrafyasına girmesi ve burada bulunan halkın çoğunluğunun mezhebi haline gelmesinden evvel bu bölgede yaşamaya devam eden bazı mezhepler bulunmaktaydı. Bu mezheplerin varlığı, Eş'arilik ile birleştiği zaman Müslüman Afrika halkının itikadî düşüncesinin serüveni ortaya çıkmış olacaktır.

Mağrib, Meşrik'ten bölge itibarıyla uzak olmasıyla birlikte yaşadığı kelâm tarihi açısından ona pek uzak kalmamıştır. H.II. asırla birlikte Mağrib, Ehl-i Sünnet olarak bazı Ehl-i hadisi bünyesinde bulundursa da, Havaric, Mutezile, Şia ve Mürcie gibi mezheplerle de tanışmıştır.³⁹ Bu mezhepler bölgede yaşamakla birlikte Sünniliğin Mağrîbe girmesi daha çok tetricen gerçekleşmiştir. Önceleri

³⁸ Örneğin Muhammed b. Ahmed eş-Şerîf et-Tilimsânî *Kitabu fi'l-Kaza' ve'l-Kader*, Şerafeddin et-Tilimsânî (ö. 776/1374) *Şerhu Meâlim-i Usûli'd-Din li'r-Râzî*, Ali b. Sâbit b. Sa'îd et-Tilimsânî (ö. 829/1425) *Şerh-u alâ Akâdeti'd-Darîr* vb. Bkz. Muhammed Bûşekîf, *el-Medresetü ve Nizâmü't-Ta'lîm bi'l-Mağribi'l-Evsât Hilâl el-Karneyni's-Sâmin ve't-Ta'sî*, Devriyyetü'l-Elektürüniyye, University Abou Bekr Belkaid, Tilimsân 1432/2011, s. 167-168. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Çelik, *Eş'arî Kelâmın Mağrib'teki Merkezlerinden Tilimsân*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1/14 (2015 ÖS).

³⁹ Abdülmecîd b. Hamde, *el-Medârisü'l-Kelâmiyye bi İfrîkiyye ilâ Zuhûri'l-Eş'ariyye*, Matbaatü Dâru'l-Arab, Tunus 1046-1986, s. 31.

Meşrik’e-özellikle de Fustat ve Medîne’ye- ilim öğrenmek için gönderilen talebeler Mağribe geri dönmüşler ve öğrendikleri fikirleri bölgelerine yaymışlardır. İkinci aşama olarak ise bölgedeki güçlü mütekellimlerin Havaric gibi muhalifleri ile yaptıkları münazaralar sonucu Mağrib’de sünnî kelâmı yayılmıştır.⁴⁰

Ehl-i Sünnet açısından Mağrib böyle bir anlam ifade etmekle beraber bölge, Ehl-i Sünnet’in oluşumundan evvel Haricî anlayışla tanışmıştır. H.II. yüzyılın başlarında, Emevî zulmünden kaçan İbadiyye’ye mensup Seleme b. Sa’d (135/752) Tunus’a gelerek burada Hâricî fikirlerini yaymıştır. Seleme b. Sa’d’ın eşitlik ve adaleti ön plana çıkaran, her türlü bid’at ve bozulmadan uzak durmayı teşvik eden, zulüm ve zâlimle mücadele eder tarzdaki anlayışıyla; ayrıca bu mezhebe mensup insanların ibadete düşkün olmaları hasebiyle Hâricîlik hem İbadiyye hem de Sufriyye kollarıyla birlikte Mağrib’de hızla gelişmiştir.⁴¹ Bu hızlı çıkışıyla birlikte Havâric, Mağrib’e Ehl-i Sünnet’in girmesiyle gücünü yavaş yavaş yitirmiştir. Ancak inanç açısından günümüzde bile bu mezhebe mensup insanların bulunması⁴² Havâric’in burada ne derece önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

İslam’ın erken dönemlerinde Mağrib coğrafyası Havâric’ten başka Mutezile mezhebi ile de tanışmıştır. Vâsıl b. A’tâ (ö.110/728)’nın dâîilerinden Mutezîlî Abdullah b. Hâris’in davetine olumlu cevap veren Mağrib halkı, İdrîsî devleti (789-985) içerisinde büyük taraftar bulmuştur.⁴³ Mutezile’ye mensup İshâk b. Muhammed el-Ûrbe, İdrisîlerin kurucusu Mevlâ İdris’e fikirleriyle etki etmiştir. Bu etkileşim sonucunda da Tunus, Fas ve Cezâyir’de birçok Mutezîlî grup oluşmuştur. Örneğin Süleymân b. Ebî Hafs el-Ferrâ (269/882) bu devirde Mağrib’de yetişmiş ve fikirleriyle geniş grupları etkilemiş önemli bir Mutezîlî âlimdir.⁴⁴ Ancak İdrisî devletinin yıkılması ve bölgede Mâlikî fikhının kuvvetlenmesi sonucu Mutezile, gruplar şeklinde yaşanmaktan bireysel yaşama inmiştir. Bunun yanında Meşrikte de Abbâsîlerin yönetime geçmesi ile Mağrib’deki Mutezîlî varlığı etkileşim sonucu yok olmaya yüz tutmuştur. Her ne

⁴⁰ İbn Hamde, *a.g.e.*, s. 31-32.

⁴¹ İbn Hamde, *a.g.e.*, s. 81.

⁴² Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler*, Tekin Dağıtım, 5. Baskı, Konya 2001, s. 35.

⁴³ İbn Hamde, *a.g.e.*, s. 162.

⁴⁴ İbn Hamde, *a.g.e.*, s. 168.

kadar müntesibi kalmasa da Mağrib'de Mutezile'nin görüşleri önemli bir yer tutmuş ve âlimlerce uzun tartışma ve cevaplamalara maruz kalmıştır.⁴⁵

Erken dönem İslam mezheplerinden Mürcie ise bölgede ismen ve fikren bilinmekle beraber Meşrik'teki kuvvetli durumunu burada hissettirememiş; taraftar kitlesi bulamamıştır.⁴⁶ Şia ise bölgede hissedilen en kuvvetli mezheplerden biri haline gelmiştir. Mağrib'de bilinen ilk dâî, H. II. asırda babası tarafından görevlendirilen İsa b. Muhammed en-Nefsü'-Zekiyye (ö.145/762)'dir. Ehl-i Beyt'e sevgiyi artırmak ve Şîî ideolojilere yakınlaştırmak amacıyla kurulan İdrisî devletinin faaliyetleri ile Şîîlik, Mağrib'de hızla yayılmıştır. Siyasî ve dinî aktörler yanında bir “*beklenen Mehdî*” fikri Mağriblilerce, Şîîliğin benimsenmesinde önemli rol oynamıştır. Yine Mağriblilerin Ehl-i Beyt'e büyük saygı duymaları ve Câfer-i Sâdık'ın bölge halkının amelen mezhebi olan Malikîlik'in kurucusu İmam Mâlik'in hocası olması bu benimseme meselesini kolaylaştıran etmenler olmuşlardır.⁴⁷ Tüm bu sebepler neticesinde bölgede Şîî Fatimî devleti kurulmuş ve oldukça da güçlenmiştir.⁴⁸

Mağrib bölgesi bu ilk dönem itikadî mezhepleri tanımakla birlikte bölgenin kelâmî yapısının anlaşılmasında fikhî mezheplerin özellikle de Mâlikîliğin etkilerinin anlaşılması gerekmektedir. Mağrib'de Evzâî fikhî, Mâlikî fikhî, Zâhirî fikhî, Hâricî fikhî, Şîî fikhî gibi birçok fikhî mezhebi bulunmaktaydı. Ancak bunlardan konumuz açısından en önemlisi, bulunduğu dönemde akâid alanında birçok tartışmaya neden olan Mâlikî mezhebidir. Bu mezhep bölgede etkili olunca Evzâî fikhî gibi bazı mezhepler münderis (silinmiş, ortadan kalkmış) hale gelmiştir. Malikî mezhebinin bölgedeki genel karakteri, amel olunmayan tüm fikirlere (zât-ı ilâhiyye, sıfatlar, teşbih-teccim, kaza-kader, akli te'vil...) karşı tavır almalarıdır. Her ne kadar kendileri de yeri geldiği zaman bu konularda fikirler beyan etse de ilke anlamında kelâm karşıtı bir tavır almışlardır.⁴⁹

Mağrib'deki Mâlikî fikhına mensup insanlar iki kısımda mütalaa edilmelidir:

⁴⁵ Yûsuf Ahnâne, *Tasavvuru'l-Mezhebi'l-Eş'ariyyi fi'l-Garbi'l-İslâmî*, Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Rabat 1424/2003, s. 35-36:

⁴⁶ Ahnâne, *a.g.e.*, s. 36-37.

⁴⁷ Mahmûd Ali Mekkî, *et-Teşeyyü' fi'l-Endelis Münzü'l-Feth Hattâ Nihâyeti'd-Devleti'l-Emeviyye*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2004, s. 3-8; İbn Hamde, *a.g.e.*, s. 200-201.

⁴⁸ Mekkî, *a.g.e.*, s. 24-29; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁴⁹ Sâlim Yefût, “el-Eş'ariyye fi'l-Mağrib”, *Mecelletü'l-Fikri'l-Arabiyyi'l-Muâsir*, 68-69/(1986), s. 6-14; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 39.

Birincisi Malikî mezhebini İmam Mâlik’ten alarak Mağrib’de yayanlar. Bu nesildekiler mezheple alakalı olarak kelâmî tartışmalara girmemiş, kitaplar telif etmemişlerdir. Sadece İmam Mâlik’in görüşlerini benimseyip onları anlatmaya çalışmışlardır.

İkincisi sadece fikhın tedvini ve tescili ile uğraşmayıp muhaliflerini de susturmak için çaba gösterenler. Bu gruptaki Mâlikîler, Sufriyye’yi, İbâdiyye’yi, Mutezile’yi, İsmâîlîleri susturmak için kitaplar telif etmişlerdir. Amelen Mâlikîlik içinde temayüz eden bu grup zamanla akidevî bir mezhep haline gelmiş ve “*Ehli Teslîm ve’t-Tefvîz (İşi Allah’a havale edenler)*” ismiyle anılmaya başlanmıştır. Bu grup gittikçe o denli bir güce ulaşmışlardır ki Muvahhidler devletinin kurulmasına kadar bölgenin resmî mezhebi haline gelmişlerdir.⁵⁰

İkinci gruptakiler başlangıçta, birinci gruptakiler gibi İmam Mâlik’in öğretilerine bağlı kalarak muhaliflerine karşı susmayı tercih etseler de zamanla onlar da mücadele ve münazara etme yolunu seçmişlerdir. Bu kesmin en önemli temsilcisi İbn Zeyd el-Kayrevânî (386/996)’dir. Yazdığı “*er-Risâle*” isimli eseriyle bu neslin görüşlerini ortaya koymuştur.⁵¹ Her ne kadar İbn Zeyd el-Kayrevânî’nin, Eş’arîliği Mağrib’e getiren ilk kişi olduğu savunulmuşsa da bu düşünce yanlış olup el-Kayrevânî, Mâlikîliğin Mağrib’deki ikinci nesline yani “*Ehli’t-Teslîm ve’t-Tefvîz*”e mensup bir kişidir.⁵²

Eş’arîliğin Mağrib coğrafyasına girmesine kadar olan itikâdi mezhepleri ve bu mezheplerin bölgedeki izlerine değindikten sonra Eş’arîliğin Mağrib’e girişi konusuna geçmek istiyoruz. Sınırları çok geniş olan bir coğrafya için -özellikle de kelâm alanında- bir belirleme yapmanın zorlukları ortadadır. Bu anlamda genel kabuller esas alınmak zorundadır. Eş’arîliğin Mağrib’e girmesi konusu tartışmalı olsa da âlimlerin bu hususta ittifak ettikleri iki nokta bulunmaktadır. Birincisi Eş’arîlik bölgede hicri beşinci asırda gelmiştir. İkincisi Eş’arîliği Mağrib’e getiren öncülerin başında Ebu’l-Hasen el-Kâbisî (403/1012) bulunmaktadır.⁵³ Tarih noktasında ihtilaf fazla olmasa da ilk isim konusunda Ebu’l-Hasen el-Kâbisî dışında “*el-Kalânisi*” künyesiyle meşhur olmuş Tunuslu mütefekkir *İbrahim b.*

⁵⁰ İbn Hamde, *a.g.e.*, s. 32; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 40-41.

⁵¹ Ebû Muhammed Abdullah b. İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî, *er-Risâle fî Fıkhî'l-İmâm Mâlik*, tas. Abdülvâris Muhammed Ali, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁵² Ahnâne, *a.g.e.*, s. 47-49.

⁵³ Ahmed Fuâd el-Ehvânî, *et-Terbiyye fî'l-İslâm*, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1968, s. 34-42; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 53.

Abdillah ez-Zebîdî (veya ez-Zübeyrî) (359/969) nin ismi geçmektedir. Zebîdî, Fâtımîlerle itikat konularında karşı karşıya gelip tartışan bir isim olarak zikredilir. Ancak onun bu tartışmaların Eş'arî eksenli olup olmadığı meselesi kesinliği kavuşturulmuş bir konu değildir. Bu yüzden onun ismi ihtilaflıdır.⁵⁴ Eş'arîliği Mağrib'e getirme noktasında ismi geçen bir diğer kişi *Meymûne b. Dirâs b. İsmâil el-Fâsî (357/967)*'dir. Bu isim erken dönemlerde Meşrik'e gitmiş ve Eş'arîliğin önemli isimleriyle görüşmüştür. Ancak tekrar Mağrib'e dönme ve Eş'arîliği yayma noktasında Meymûne b. Dirâs b. İsmâil el-Fâsî ismi de ihtilaflıdır.⁵⁵ Bu iki tartışmalı isim dışında ittifakla kabul edilen Ebu'l-Hasen el-Kâbisî, erken yaşlarda ilim öğrenmek için Endülüsten yola çıkmış, gittiği yerlerde Eş'arîlerle karşılaşarak onların fikirlerinden etkilenmiştir. Endülüs'e döndüğü zaman öğrendiği Eş'arî fikirleri yaymaya başlamış ve öğrenciler yetiştirmiştir. Hatta bu öğrencileri de Meşrik'e, tıpkı hocaları gibi, ilim öğrenmek için giderek kendilerini yetiştirmişlerdir. el-Kâbisî, Eş'arîliği yayma konusundaki çabalarını olgunlaştırarak eserler de yazmıştır. Ancak onun günümüze ulaşan tek eseri "*Risaletü'l-Mufasssala li Ahvâli'l-Müteallimîne ve ahkâmî'l-Muallimîne ve'l-Müteallimîn*" adlı eseridir.⁵⁶

Ebu'l-Hasen el-Kâbisî, Meşrik'e ilim öğrenmek için gittiğinde çağdaşı olan Ebu Bekr el-Bâkılânî (403/1013) ile görüşmüştür. Bâkılânî'nin ismi burada önem arz etmektedir. Bâkılânî, Mağrib halkının büyük çoğunluğu gibi Mâlikî mezhebine mensuptur. Ayrıca Eş'arîliği yaymak için birçok yere öğrencilerini gönderdiği gibi Mağrib'e de göndermiştir. Bu anlamıyla Mağrib coğrafyasını, hem gönderdiği öğrencileri ile hem de Kâbisî gibi oradan gelen öğrenciler ile Eş'arîlik fikrine davet etmiştir. Bakılânî'nin Mağrib'e gönderdiği isimler şunlardır: Ebû Abdullah el-Ezrî (ö.423/1032), Ebû Tâhir el-Bağdâdî (517/1123).⁵⁷ -Bakılânî ve Kâbisî'nin bu gayretleri dışında Eş'arîliği Mağrib'e yaymak için uğraşmış şu isimler de önemlidir: Ebû Ömer et-Talemekî (ö. 429/1037), Ebû İmrân el-Fâsî (ö. 430/1038), Ebû Velîd el-Bâccî (ö. 474/1081).⁵⁸

Mağrib'de, Eş'arîliğin öncüleri zamanında kelâm ilmi "Ehli't-Teslîm ve't-Tefvîz" grubunca Aristo mantığını ve felsefeyi red üzere yapılıyordu. Ebu'l-Velîd

⁵⁴ İbrahim et-Tihâmî, *el-Eş'ariyye fi'l-Mağrib*, Dâru Kurtuba, Cezayir 1427 / 2006, s. 12; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 51.

⁵⁵ et-Tihâmî, *a.g.e.*, s. 12-13; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 52.

⁵⁶ el-Ehvânî, *a.g.e.*, s. 29; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 53-54.

⁵⁷ et-Tihâmî, *a.g.e.*, s. 14-15; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁵⁸ İbn Ferhûn el-Mâlikî, *ed-Dibâcü'l-Mezheb fi Ma'rifeti Ayâni'l-Mezheb*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Kahire ts., s. 201; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 56.

el-Bâccî gibi Eş’arîliğin bölgedeki temsilcilerinin ortaya çıkmasıyla kelâm ilmi ve cedel ile uğraşma teşvik edilmeye başlanmış; felsefe ve Aristo mantığı ise nehyedilmeye devam etmiştir.⁵⁹ Ehli’t-Teslîm ve’t-Tefvîz grubu ile ilk dönem Mağrib Eş’arîleri arasında ortaya çıkan bu tartışmalar zamanla devam etmiştir. Bu tartışmalar içerisinde Murabıtlar devletinin özel bir konumu bulunmaktadır. Murabıtlar devletinin kurulması fikrinin altında yatan asıl neden o zaman Mağrib’inde sürmekte olan siyasî karışıklıklara bir “ıslah” olması çabasıdır.⁶⁰ Bu ıslahı gerçekleştirmek amacıyla Meşrik’e giden Ebû İmran Mûsâ el-Gafcûmî el-Fâsî (ö. 430/1018), burada aldığı ilimle taklit üzere imanın üzerine gitmeyi ve Eş’arî fikri üzere bir devlet kurmayı amaçlamıştır. Ancak onun bu çabaları ölümünden sonra bu esaslardan uzak bir şekilde “Murabıtlar” devletinin kurulmasına neden olmuştur. Ondan sonra gelenler “Ehlü’t-Teslîm ve’t-Tefvîz” inancına sarılmışlardır.⁶¹

Murabıtlar devletinin resmî akâidi “*Ehlü’t-Teslîm ve’t-Tefvîz*” inancıdır. Ülkenin her yanında bu inanca davet eden kutuplar bulunmaktadır. Ancak bölge bölge de olsa Eş’arîliğin fikirleri çeşitli temsilcilerle tanınmaktaydı.⁶² Ebû İmrân el-Fâsî’den sonra Eş’arî olup olmadığı tartışmalı olan ancak Mağrib’e birçok akaid esası getiren isim Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Hadramî el-Murâdî (h.489) olmuştur. Bu iki ismin peşinden ise Eş’arî olduğu kesin olan Ebu’l-Haccâc Yûsuf b. Mûsâ ed-Darîr (ö. 520/1126) gelmektedir. Genel anlamda ise Mağrib coğrafyasında Eş’arî akâidi anlamında karşımıza çıkan ilk eser Ebu’t-Tayyib Sa’îd b. Ahmed b. Sa’îd el-Esfâksî’nin “*el-Akîdetü’l-Sünniyye/Akîdetü’s-Sâlihîn/el-Akîdetü’l-Esfâksîyye*” isimleriyle meşhur akaidi olmaktadır.⁶³

Eş’arîliğin Mağribe girişi konusunu özetlemek gerekirse Murabıtlar devletini kurmak isteyenler onu Eş’arî akâidi üzere kurmak istemişler ancak bu devlet fiilen, Mağrib halkının Mâlikî köklerini bildiği “Ehli’t-Teslîm ve’t-Tefvîz” akâidi üzere kurulmuştur. Bununla birlikte Eş’arî akâidine mensup kimseler bu devlet içerisinde varlıklarını devam ettirmişler ve Ehli’t-Teslîm ve’t-Tefvîz inancına mensup kimselerle devletin varlığını tehdit edecek kadar büyük

⁵⁹ Ebû Velîd el-Bâccî, “Risâletü’l-Bâccî liledeyhi”, thk. Abdurrahmân Hilâl, *Sahâfiyyetü’l-Ma’hed el-Mısrî*, 1/3, s. 35; Ahnâne, a.g.e., s. 60.

⁶⁰ Muhammed Mahmud Abdullah Biyye, *el-Eserü’s-Siyâsî li’l-Ulemâi fî Asr’il-Murâbitîn*, Dâru İbn Hazm, Cidde 1421/2000, s. 42-43; Ahnâne, a.g.e., s. 62.

⁶¹ İbn Ferhûn, a.g.e., s. 345; Ahnâne, a.g.e., s. 65.

⁶² Biyye, a.g.e., s. 100-101; Ahnâne, a.g.e., s. 61.

⁶³ Biyye; a.g.e., s. 101; Ahnâne, a.g.e., s. 66, 69.

boyutlara varan mücadelelere girişmişlerdir.⁶⁴ Öyle ki İbn Rüşd gibi âlimlerin fetvasıyla Eş'ariliğin öğrenilmesi ve öğretilmesi yasaklanmış; kelâm yöntemini uyguladıkları için kafirlikle suçlanmışlardır. Hatta Gazâlî'nin kitaplarının yakılması emredilmiştir. Yani Murabıtlar, Eş'ariliği kendilerine siyasî yönden bir tehdit olarak algılamışlar ve devletlerinin resmî ideolojisine zıt bulduklarından onları düşman ilan etmişlerdir.⁶⁵

Aslında Ehli't-Teslîm ve't-Tefvîz mezhebinin, Murabıtların resmî mezhebi haline gelmesinde zamanın siyasî ve toplumsal şartları ön plandadır. Örneğin Mağrib'in kuzeyinde yeni bir din olarak Gamara kabilesinde el-Gamari Hamîm b. Minallah; ayrıca Bergavatiyye inancı, bunların yanında Şîi ve Mutezilî eğilimler Selefî eğilime yakın bir Ehli't-Teslîm ve't-Tefvîz inancının ortaya çıkmasını teşvik etmiştir.⁶⁶ Bu anlamıyla oldukça güçlenen Ehli't-Teslîm ve't-Tefvîz, Eş'ariliğin Mağrib'de yayılmasına karşı çıkmış; Eş'ariliği ve Eş'arileri yok saymıştır. İbn Rüşd (el-Cedd), el-Kâdî İbn Hamedeyn, İbn Ebî Zemineyn, Abdurrahman b. İ'tab vb. Eş'arilere karşı çıkan Ehli't-Teslîm ve't-Tefvîz'in başında gelmektedir.⁶⁷ Bunlar karşısında da Eş'ariliğin Mağrib'deki savunucuları Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Mûsa el-Kelbî es-Seraksetî el-Merâkeşî ed-Darîr (ö. 520/1126), Abdullah b. Abdillâh b. Tûmert (Mehdî b. Tûmert) (ö. 524/1130), el-Kâdî Ebu Bekr Muhammed b. Abdillâh b. el-Arabî el-Meâfirî el-İşbilî (ö.543/1148), Ebû Amr Osmân b. Abdillâh es-Selâlicî (ö. 574/1178) gibi önemli isimler olmuştur.⁶⁸

Bu isimler Eş'ariliğin Mağrib'de güçlenmesine büyük katkı sağlamışlardır. Ebu'l-Haccâc ed-Darîr yazdığı “*et-Tenbîh ve'l-İrşâd*” isimli eseri ile Eş'arî akâidinin bölge medreselerinde okutulmasını sağlamıştır.⁶⁹ Muhammed b. Tûmert ise Ehli't-Teslîm ve't-Tefvîz'e karşı, Eş'ariliğin Mağrib'de yıllarca beklediği şeyi başararak, Eş'arî fikirleri üzere kurulu bir devlet olarak “*Muvahhidîn (Muvahhidler)*” devletini oluşturmuştur. Bir ıslah hareketi olarak başlayan bu yürüyüş temelini “*tevhîd*” esasî üzere kurmuş ve artık Eş'ariliğin

⁶⁴ Muhammed Ali es-Sallâbî, *Târîhu Devletey el-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fî's-Şimâli'l-İfrikıyye*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1430/2009, s. 234; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 71.

⁶⁵ Ahnâne, *a.g.e.*, s. 74.

⁶⁶ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, VI, 207, 216; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 79-80.

⁶⁷ Ahnâne, *a.g.e.*, s. 81.

⁶⁸ İbn Mûsâ b. İyâz es-Sebtî el-Kâdî İyâz, *el-Gunye Fihristu Şuyûhi'l-Kâdî İyâz*, thk. Mâhîr Zehîr Cîrâr, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1402/1982, s. 226; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 83.

⁶⁹ et-Tihâmî, *a.g.e.*, s. 27; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 89.

bölgenin resmî mezhebi haline gelmesini sağlamıştır.⁷⁰ İbn Tûmert genç yaşta ilim öğrenmek için Meşrik’e gidererek Ebû Bekr et-Tartûsî, Kiyâl Herrasî, el-Gazzâlî gibi isimlerle görüşmüş ve Mağrib’e yeni bir devlet fikriyle dönmüştür. Dönüşünde Eş’arîliğin tam bir temsilcisi olan İbn Tûmert, siyasî ideolojilerle bu çizgiden saparak “*Ehl-i Beyte intibâ, , ismet*” gibi kavramlar çerçevesinde devletini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. En sonunda “*beklenen Mehdî*” inancı ile kendini “*Mehdî*” ilan etmiştir.⁷¹ İbn Tûmert dışında Eş’arîliğin bölgede güçlenmesine hizmet eden bir isimde el-Kâdî Ebû Bekr İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148)’dir. İbnü’l-Arabî Meşrikten Mağribe Eş’arîliğin ana kaynaklarını getiren ve ayrıca Gazâlî’den bizzat ders almış bir şahıstır.⁷²

Eş’arîliğin Muvahhidlerin resmî mezhebi haline gelmesinin ardından mezhep, her kesimden katılımlar alarak büyük bir genişleme yaşamıştır. Bunda en büyük pay da İbn Hamîr es-Sebtî (ö. 614/1217), İbnü’l-Menâsîf (?) gibi düşünürlerindir.⁷³ Bu dönemde bol bol eser yazan Eş’arî düşünürler mezheplerinin bölgede güçlenmesine yardım etmişlerdir.⁷⁴ Bu eser yazmada metot olarak İmam el-Cüveynî’nin “*el-İrşâd*” isimli kitabı hareket noktası olmuştur. Örneğin Yûsuf es-Darîr’in “*et-Tenbîh ve’l-İrşâd*”ı, İbn Tûmert’in “*el-Mürşide*⁷⁵” si, es-Selâlicî’nin “*el-Burhâniye*⁷⁶”si bu kitabın ismine ve tertibine benzeme çabalarından sadece birkaçıdır.⁷⁷ Ayrıca Cüveynî’nin el-İrşâd’ına yapılan şerhler, Eş’arîliğin bölgede kuvvetlenmesine büyük etki etmiş, onun eserine şerh yazanlar başka eserleri de şerh etmişlerdir.⁷⁸ Bu etkinin altında yatan başlıca sebep, Cüveynî’nin daha önce mütekellimler tarafından fazlaca rağbet

⁷⁰ et-Tihâmî, *a.g.e.*, s. 5; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 89.

⁷¹ Mehmet Şerafeddin Yaltkaya, “İbn Tûmert”, *Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 3/10 (1928), s. 34, 39-42, 43; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 91.

⁷² Ramazan Biçer, “Bir Kelâm Bilgini Olarak Ebû Bekr İbnü’l-Arabî’ye Göre Gazzâlî’nin Keşf Metodu”, *Kelâmda Bilgi Problemi Sempozyumu*, Bursa 2003, s. 254; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 101.

⁷³ Ahnâne, *a.g.e.*, s. 127-128.

⁷⁴ et-Tihâmî, *a.g.e.*, s. 17-35; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 136.

⁷⁵ el-Mürşide, İbn Tûmert’in Eazzü ma Yutlab eserinin içinde yer alan bir risaledir. Bkz. Muhammed b. Tûmert, *Eazzü Mâ Yutlab*, thk. Abdülganî Ebulazm, Müessesetü’l-Ganî li’-Neşr, Rabat, 2008, s. 312-324; Arif Aytekin, “İbn Tûmert”, *DİA*, XX, 427.

⁷⁶ Ebû Amr Osmân es-Selâlicî, *el-Akîdetü’l-Burhâniyye ve’l-Fusûlü’l-İmâniyye*, nşr. Nizâr Hammâdî, Müessesetü’l-Maârif, Beyrut 1429/2008

⁷⁷ Ahnâne, *a.g.e.*, s. 136-137.

⁷⁸ Ahnâne, *a.g.e.*, s. 144-146.

edilmeyen mantık ilmini, kelâm ilmine sokma çabasında hazırladığı zemin olarak görülmelidir. Bu zeminle Gazzâlî mantık ilmini kelâm ilmine sokmuştur.⁷⁹

Eş'arîlik Mağrib'de güçlenerek resmî mezhep halini almasından sonra kendinden önceki yanlış itikatları düzeltmek için çaba göstermiştir. Bunun kültürel ayağını oluşturmak için âlimler ders halkaları düzenlemiş; halk arasında dolaşan Mutezilî, Hâricî, Şîî söylemleri de düzeltmek için eserler yazmışlardır.⁸⁰ Mağrib'de manzum akîdelerin çokça bulunmasının sebebini de bu minvalde anlamak doğru olacaktır.

Bu kadar gelişen ve güçlenen bir mezhebin muhaliflerinin olması da normaldir. Bu anlamda Mağribli İslam filozofları, Eş'arîliğe karşı çıkmıştır. Bunların başında da İbn Rüşd el-Hafîd ve İbn Meymûn (ö. 603/1206) gelmektedir.⁸¹

Eş'arîlik Mağrib coğrafyasına bu şekilde girmiş ve ilerlemiştir. Bu aşamadan sonra Eş'arîliğin bölgede katettiği bir merhale daha vardır. O da “*Senûsiyye*” aşamasıdır.

3.2. Senûsî'nin Eş'arîlikteki Konumu

Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, Mağrib'de Eş'arî fikrinin donuklaştığı bir dönemde yazdığı akâidler ile yeni bir akâid/kelâm dönemi başlatmış bir isimdir. Nazarî ilimleri ihmal eden âlimlere ve taklide dalan halka irşadı bir vazife bilen Senûsî'nin yazdığı akîdelere çok büyük bir ilgi gösterilince, Mağrib Eş'arîlik tarihine “*Senûsiyye devresi*” şeklinde bir dönem konulması icab etmiştir. Senûsî'nin oluşturduğu bu dönem Eş'arî mezhebinin zirve noktasını temsil etmektedir.⁸²

Senûsî, dönemin şartlarını da gözeterik kaleme aldığı akîdeleri sayesinde Mağrib'deki kelâm eğitim sisteminde oldukça etkili olmuştur. Dönemin birçok irili-ufaklı medresesi Senûsî'nin akîdelerini okutmuş; mezuniyet belgesi sayılan icazeti alabilmek için *Akâidü's-Senûsiyye*'yi iyi derecede okuyup anlama şartı

⁷⁹ et-Tihâmî, *a.g.e.*, s. 22; Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, İSAM Yay., İstanbul 2008, s. 21-22.

⁸⁰ Ahmed İbn el-Kâdî el-Miknâsî, *Cezvetü'l-İktibâs fî Zikri Men Halle mine'l-A'lâm Medîneti Fâs*, Dâru'l-Mansûr, Rabat 1973, I, 90; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 164-165.

⁸¹ Mûsâ b. Meymûn el-Kurtubî, *Delâletü'l-Hâirîn*, thk. Hüseyin Atay, Matbaatü Sekâfeti'd-Dîniyye, Ankara 1974, s. 145-741; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 147.

⁸² Ahnâne, *a.g.e.*, s. 173, 175.

getirilmiştir.⁸³ Bunu yerine getiremeyenler kelâm ilminden hiçbir şey öğrenmemiş kabul edilmişlerdir.⁸⁴ Mağrib’de es-Senûsî’nin eserlerine gösterilen bu ilginin bir benzerinin, Meşrik’te Taftazânî’nin akâidine gösterildiği bilinmektedir. Bu anlamıyla Senûsî, Mağrib’in Taftazânî’si sayılabilir. Genel anlamda Eş’arîlik için yeni bir merhale sayılmasa da Senûsî’nin başını çektiği bu yeni devirde, insanların inançlarından taklidi atarak Eş’arî kelâmının akli kullanan o ilk zamanlarına dönmek hedeflenmiştir.⁸⁵ Ona göre insanların akâidinden taklit muhakkak temizlenmeli; buna karşı çıkanların delillerini çürütmek için çaba gösterilmelidir.⁸⁶ Bu anlamıyla ilim elde etmek için insanın çalışması, yorulması, âlimlerden ders okuması ve ilim talebi için yolculuğa çıkması gerekir.⁸⁷

Senûsî’nin akîdeleri Mağrib eğitim sisteminde yeni bir yöntem oluşturmuştur. Üslûbunun basitliği ve dönemin sosyal-politik şartlarına uygun olarak yazılması onun bölgede benimsenmesinde rol oynamıştır. Öyle ki bir müddet sonra o zamanki cami ve medreselerin resmî kitabı haline gelmiştir. Büyük-küçük herkes bu akîdeleri okuyup anlamaya çalışmıştır. Özellikle *el-Akîdetü’s-Suğra* bu eserler içerisinde başı çekmektedir.⁸⁸ Senûsî’nin eserleri çerçevesinde Mağrib’de fikrî tartışmalar olur ama neticede onun eserlerinde vardığı fikirler üzere tartışmalar son bulurdu. Bu durum akâid konusunda sorulan fetvalarda da kendini göstermiş; verilen cevaplar Senûsî’nin eserlerinin ruhâniyetinden dışarı çıkmamıştır. Bu konumundan dolayı Senûsî Eş’arîlikte “*el-İmâm*” ünvanıyla anılmıştır. Senûsî’nin bu hâkimiyeti şerhleri ve haşiyeleri vasıtasıyla günümüzde bile devam etmektedir.⁸⁹ Senûsî, Türkiye ve diğer Müslüman ülkelerin medreselerinde *Tuhfetü’l-Mürîd* isimli eseri ders kitabı olarak okutulan Bâcurî’ye (ö. 1277/1860) etki etmiş⁹⁰; Bâcurî bu etkiyle

⁸³ Ebû Abdullah Muhammed b. et-Tayyib b. Abdisselâm el-Kâdirî, *Neşru’l-Mesânî liehli’l-Karni’l-Hâdî Aşer ve’s-Sânî*, thk. Muhammed Haccî - Ahmed et-Tevfik, Dâru’l-Mağrib, Fas 1977, I, 221; Ahnâne, a.g.e., s. 177.

⁸⁴ Ahnâne, a.g.e., s. 210.

⁸⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *Umdetu’t-Tahkîh ve’t-Tesdîd fî Şerhi Akîdeti’t-Tevhîd ev Şerhu’l-Akîdeti’l-Kübrâ*, Thk. Buka’bir Belgard el-Muaskerî, Dâru Kerdâde, Cezâir 2011, s. 144, 155-159; Ahnâne, a.g.e., s. 189.

⁸⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *Şerhu Suğra’s-Suğrâ fî İlmi’t-Tevhîd*, haz. Saîd Fûde, Dâru’r-Râzî, Ammân 1427/2006, s. 44.

⁸⁷ es-Senûsî, *Şerhu’l-Akîdeti’l-Kübrâ*, s. 163.

⁸⁸ A.Aron Spevack, *The Archetypal Sunni Scholar: Law, Theology, and Mysticism in the Synthesis of al-Bajuri*, State Universty of New York Press, Albany 2014, s. 68; Ahnâne, a.g.e., s. 206.

⁸⁹ Ahnâne, a.g.e., s. 207-208.

⁹⁰ Spevack, a.g.e., s. 69.

Senûsî'nin *el-Akîdetü's-Suğrâ*⁹¹ ve *el-Muhtasâr fi'l-Mantık*⁹² kitaplarına hâşiyeye yazmıştır. Bu yönüyle Senûsî'nin ismi ve etkisi geniş alanlara yayılmıştır.

Eş'arî Mağrib coğrafyasında, kendi hususiyetleri ile anılan bir dönem başlatmak elbette kolay bir iş değildir. Senûsî'nin eserlerinin tesiri ilk derecede şerhlerinde, hâşiyelerinde, takrîrât ve kendinden sonraki büyük bir grubun yaptığı düzenlemelerde ortaya çıkmaktadır. Bu eserler, şârihleri, hâşiyecileri, ta'likçileri, nazımcıları tarafından büyük bir destekle karşılanmışlardır. Hatta bu etki Mağrib'den Meşrik'e taşmış ve orada da Senûsî'nin eserlerine şerhler, hâşiyeler yapılmıştır. Öyle ki İslam tarihi, Senûsî kadar, uzun yıllar akîdeleriyle meşhur olan başka bir isim tanımamıştır.⁹³ Senûsî'nin eserlerinin bu kuvvetli etkisine binaen bu yeni dönemde onun düşüncesi, devrindeki diğer kelâmcıların düşüncesinin önüne geçmiştir. O dönemdeki kelâmî anlamdaki tüm faaliyet ve sorular kendilerini Senûsiyye akâidine dayandırmakla meşruiyet kazanmışlardır.⁹⁴

Senûsî'nin tüm eserlerine bu yoğun ilgi bilinmekle beraber *el-Akîdetü's-Suğrâ* yani *Ümmü'l-Berâhin* eserine ilgi daha fazla olmuş; Senûsî'nin en çok şerh yapılan eseri bu olmuştur.⁹⁵ Senûsî'nin eserlerine yapılan onca şerhler, hâşiyeler Mağrib Eş'arî kültür tarihine yeni bir merhale eklemiştir. Bu merhaledeki etki o denli büyük olmuştur ki artık Senûsî'nin eserlerinin fazileti ile ilgili hurafeler bile ortaya çıkmıştır.⁹⁶

Senûsî'nin Mağrib bölgesindeki güçlü etkisi sonucunda bölgede Senûsî'nin eserlerinin te'vili noktasında farklı düşünen ve bu farklılıklara göre onun eserlerini öğreten birtakım kelâm okulları oluşmuştur. Ancak aralarında ufak-tefek nüanslar hariç bir farklılık yoktur. Bu okullardan bazılarının isimleri şu şekildedir: Meşâyihü'r-Râşide, Şimâlü'l-Mağrib, Cenûbu Mağrib vb.⁹⁷

Senûsî hakkında olumsuz bir bakış açısı ise onun oluşturduğu bu merhalenin genel anlamda şerh ve hâşiyeye türü olarak duraklama döneminin

⁹¹ Bkz. İbrahim el-Bâcûrî, *Hâşiyetü'l-Bâcûrî alâ Metni's-Senûsiyye fi'l-Akîde*, tas. Abdüsselâm Şennâr, Dâru'l-Beyrûtî, Beyrut 1415/1994.

⁹² Bkz. İbrahim el-Bâcûrî, *Hâşiyetü'l-Bâcûrî alâ Muhtasari's-Senûsî fi Fenni'l-Mantık*, Matbaatü'l-Hayriyye, Kahire 1292.

⁹³ Ahnâne, *a.g.e.*, s. 199.

⁹⁴ Ebu'l-Kâsım Sa'dullah, *Târîhu'l-Cezâiri's-Sekâfi*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, II, 92; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 199-200.

⁹⁵ Ahnâne, *a.g.e.*, s. 200.

⁹⁶ Ahnâne, *a.g.e.*, s. 201, 205.

⁹⁷ Ahnâne, *a.g.e.*, s. 210-212.

içerisinde olduğu; aslında ortaya çıkan şerh ve haşiyelerin ile bir donukluk vesilesi oluşturduğudur. Bu dönemde, önceki dönemlere nispetle birçok eser yazılsa da yazılan bu eserler Senûsî'nin eserlerinin muhtevasının hapsinden kurtulamamıştır.⁹⁸ Bu olumsuz değerlendirme Senûsî'nin zâtından öte şerh ve hâşiyeye dönemine getirilmiş bir eleştiridir.

Senûsî'nin eserleri hakkındaki diğer bir olumsuz bakış açısı da Selefi anlayış tarafından getirilmiştir. Senûsî, eserleri -özellikle de *Ümmü'l-Berâhîn*- ile mütekaddimûn Eş'arîliğin temsilcisi konumuna gelmiş; eserleri birçok yerde okutulur olmuştur. Bu açıdan Selefi anlayışın mütekellimlere yöneltilen eleştirileri Senûsî'nin şahsında toplanmıştır. Örneğin Reşid Rıza tefsirinde Senûsî'nin eseri hakkında şunları söylemektedir: “*Ezher ve diğer eğitim kurumlarında es-Senûsiyyeti's-Suğrâ'nın öğretilmesi ne kadar acaip bir durumdur! Bu kitap nazarî kelâma dair şer'î olmayan hususları içerir. O şeriatın içermediği ve dilin de işaret etmediği bidat felsefeden ibarettir...*”⁹⁹ Bu eleştiri kelâm açısından değil, daha çok taraflı bir Selefi bir eleştiri mahiyetindedir. Bu eleştiri benzeri yaklaşımlar modern Selefi anlayışta da görülmektedir.¹⁰⁰

Sonuç

İslam dünyası, Mağrib ve Meşrik ayrımıyla siyasi ve kültürel olarak iki parça olarak düşünülmektedir. Bu coğrafi farklılık, siyasi ve ilmî farklılıkları da beraberinde getirmektedir. Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî de Mağrib'in bu hususiyetlerinden biridir.

Senûsî'nin Mağrib için ifade ettiği anlamı ortaya koyabilmek için Mağribî ve Murabıtlar'dan Muvahhidlere; ardından Hafsîler-Merînîler-Zeyyânîler üçlüsüne uzanan siyasî atmosferi gözden geçirmek gerekmektedir. Murabıtlar devrinde oluşan Ehlü't-Teslîm ve't-Tefvîz anlayışının katı Selefi anlayışı, Malikîlik özelinde kelim karşıtı bir tavrı beraberinde getirmiştir. Akla, dolayısıyla kelim, felsefe ve tasavvufa karşı bu anlayışa karşı âlimler nezdinde Eş'arî kelâmı bölgede hissettirilmeye çalışılmıştır. Neticede bu çabalar Murabıtların katı dini anlayışını yıktığı gibi onların siyasî birliğini de ortadan kaldırmış ve Eş'arî anlayış üzerine Muvahhidler devletinin kurulmasına neden

⁹⁸ Sa'dullah, *a.g.e.*, I, 92-93; Ahnâne, *a.g.e.*, s. 126.

⁹⁹ Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakîm*, Matbaatü'l-Menâr, Mısır 1349/1930, XI, 378-379.

¹⁰⁰ Bkz. Komisyon, *ed-Dürerü's-Seniyye fi'l-Ecvibeti'n-Necdiyye*, haz. Abdurrahmân Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdî, Dâru'l-Kâsım, Medine 1414/1994, IV, 19-21.

olmuştur. Bu durum, Eş'ariliğin bölgedeki önemli bir başarısı olarak değerlendirilmelidir.

Eş'arilik Mağrib bölgesine girdikten sonra aynı hızla yayılmış; Malikî amel mezhebi yanında Eş'arî inanç mezhebi bölgenin adeta karakteri haline gelmiştir. Bölge halen bu mezhepler üzere dinini yaşamaktadır. Bu kökleşmenin Eş'arilik özelinde en önemli ismi Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî olmuştur. Senûsî, şerh-haşiye döneminde yaşamış ama toplumun genelinin itikadını Eş'arî akîde üzere kılmak için birçok çalışma yapmıştır. *El-Akîdetü'l-Kübra, el-Akîdetü'l-Vüstâ, el-Akîdetü's-Suğra/Ümmü'l-Berâhîn* gibi birçok akîde eseri ile batıl ve bidat mezheplerin bölgede yayılmasının önüne geçmiştir. Mağrib bölge halkı da bu eserleri hüsn-i kabul ile karşılamış ve medreselerinin temel kitapları arasında koymuşlardır. Senûsî, Mağrib halkı için yazdığı eserleri kendisi şerh veya ihtisar yaptığı gibi kendisinden sonraki birçok âlim de onun eserlerine şerh, haşiye, talikat, tezhîb yazarak bu eserlerin ruhunu Mağrib coğrafyasında diri tutmuşlardır.

Kaynakça

- Adıgüzel Adnan, “Muvahhidler Devletinin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi”, *EKEV Akademik Dergisi*, Yıl:17/Sayı:55, İstanbul (2013), s. 1-20.
- Ahnâne Yûsuf, *Tatavvuru'l-Mezhebi'l-Eş'ariyyi fi'l-Garbi'l-İslâmî*, Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Rabat 1424/2003.
- Apak Âdem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Nşr., Altıncı Baskı, I-III, İstanbul 2012.
- Aytekin Arif, “İbn Tûmert”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 425-427.
- el-Bâccî Ebû Velîd (ö.474/1082), “Risâletü'l-Bâccî liveledeyhi”, thk. Abdurrahmân Hilâl, *Sahafiyetü'l-Ma'hed el-Musrî*, 1/3, s. 35-38.
- Biçer Ramazan, “Bir Kelâm Bilgini Olarak Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'ye Göre Gazzâlî'nin Keşf Metodu”, *Kelâmda Bilgi Problemi Sempozyumu*, Bursa 2003, s. 251-262.
- Biyye Muhammed Mahmud Abdullah, *el-Eserü's-Siyâsî li'l-Ulemâi fî Asr'il-Murâbitîn*, Dâru İbn Hazm, Cidde, 1421/2000.
- Ceran İsmail, “Merînîler Devleti”, *Jass International Journal of Social Science*, Volume 6 Issue 2, February 2013, s. 223-268.
- Cin Halil, “Mağrib Ülkeleri Üzerinde İslam'ın ve Türklerin İdarî ve Hukukî Tesirleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, 2/1991.
- Dehân Abdü'l-Azîz es-Sağîr, *el-İmâmü'l-'Allâme Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî et-Tilimsânî ve Cuhûduhu fî Hizmeti'l-Hadîsî'n-Nebeviyyi 'ş-Şerîf*, Dâr-u Kerdâde, Birinci Baskı, Cezayir 1431-32/2010-11.
- ed-Derrâcî Bûzeyyânî, *Zehru'l-Bustân fî Devlet-i Ben-i Zeyyân*, Müesseset-ü Bûzeyyânî, I-II, Cezayir 2007.
- el-Ehvânî Ahmed Fuâd, *et-Terbiyye fi'l-İslâm*, Dâru'l-Maârif, Mısır 1968.
- Hâlidî Reşîd, *Devr-u Ulemâi Mağribi'l-Evsât fî İzdihâri'l-Hareketi'l-İlmiyye fi'l-Mağribi'l-Aksâ Hilâle'l-Karneyn 7-8/13-14*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, University Abou Bekr Belkaid, Tilimsân 1432/2011.
- Hamde Abdülmecîd b., *el-Medârisü'l-Kelâmiyye bi İfrikîyye ilâ Zuhûri'l-Eş'ariyye*, Matbaatü Dâru'l-Arab, Tunus 1046-1986.

- Harekât İbrahim, “Mağrib”, *DİA*, XXVII, İstanbul 2003, s. 314-318.
- Hizmetli Sabri, “Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir’in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış”, *AÜİFD*, 32/1, Ankara 1991, s.1-21.
- Holt P.M., Lambton A.K. ve Lewis B., *İslâm Tarihi ve Kültür Medeniyeti*, Hikmet Yay., I-III, İstanbul 1989.
- İbn Haldûn Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Kitâbu’l-Düvelî’l-İslâmiyye bi’l-Mağrib*, tas: el-Bârûn Deslân, Dâru’t-Tibâati’s-Sultâniyye, I-II, Cezayir 1263/1847.
- İbn Haldûn Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Buğyetü’r-Ruvvâd fî Zikri’l-Mulûki min Benî Abdî’l-Vâd*, Matba’at-ü Pier Füntanâ eş-Şarkıyye, I-II, Cezayir 1321/1903.
- İbn Haldûn Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Târih-u İbn Haldûn Divânü’l-Mübtede-i ve’l-Haber fî Târihi’l-Arab ve’l-Berber ve Men Asarahum min Zevi’s-Şâni’l-Ekber*, haz: Halîl Şehhâde, I-VIII, Dâru’l-Fiker, Beyrut 1421/2000.
- İbn Tûmert Muhammed (ö. 524/1130), *Eazzü Mâ Yutlab*, thk. Abdülğanî Ebulazm, Müessesetü’l-Ganî li’n-Neşr, Rabat 2008
- el-Kâdî İyâz İbn Mûsâ bi İyâz es-Sebtî (ö. 544/1149), *el-Gunye Fihristu Şuyûhi’l-Kâdî İyâz*, thk. Mâhîr Zehîr Cîrâr, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1402/1982.
- el-Kâdirî Ebû Abdullah Muhammed b. et-Tayyib b. Abdisselâm (ö. 1110/1698), *Neşru’l-Mesâni liehli’l-Karni’l-Hâdi Aşer ve’s-Sâni*, thk. Muhammed Haccî - Ahmed et-Tevfik, Dâru’l-Mağrib, I-II, Fas 1977.
- el-Kayrevânî Ebû Muhammed Abdullah b. İbn Ebî Zeyd (ö. 386/996), *er-Risâle fî Fıkhi’l-İmâm Mâlik*, tas. Abdülvâris Muhammed Ali, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, ty.
- Komisyon *Gelişim Büyük Coğrafya Ansiklopedisi Amerika-Afrika*, Gelişim Yay., I-VI, İstanbul 1981.
- Komisyon *ed-Dürerü’s-Seniyye fî’l-Ecvibeti’n-Necdiyye*, haz. Abdurrahmân Muhammed b. Kâsım el-Âsimî en-Necdî, Dâru’l-Kâsım, I-IV, Medine 1414/1994.
- el-Kurtubî Mûsâ b. Meymûn (ö. 601/1024), *Delâletü’l-Hâirin*, thk. Hüseyin Atay, Matbaatü’l-Sekâfeti’d-Dîniyye, Ankara 1974.
- el-Mâlikî İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü’l-Mezheb fî Ma’rifeti Ayâni’l-Mezheb*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Kahire, ty.
- el-Mârgînî İbrâhîm b. Ahmed ez-Zeytûnî el-Mâlikî, *Tâli’u’l-Büşrâ ale’l-Akâdeti’s- Suğrâ*, Haz: Nezâr Hamâdî, Silsilet-ü İhyâi’t-Türâsi’z-Zeytûnî (2), Tunus 1432/2012.
- Mekkî Mahmûd Ali, *et-Teşeyyü’ fî’l-Endelis Münzü’l-Feth Hattâ Nihâyeti’d-Devleti’l-Emeviyye*, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Kahire 2004.
- Merçil Erdoğan, “Abdülvâdiler”, *DİA*, I, İstanbul 1998, 276-277.
- el-Merrâkuşî İbnü’l-İzârî (ö. 712/1312), *el-Beyânu’l-Muğrib fî Ehbâri’l-Endelis ve’l-Mağrib*, thk. C. Kûlan, Luvi Provençal, Dâru’s-Sekâfe, Üçüncü Baskı, I-IV, Beyrut 1983.
- el-Miknâsî Ahmed İbn el-Kâdî, *Cezvetü’l-İktibâs fî Zikri Men Halle mine’l-A’lâm Medînetet Fâs*, Dâru’l-Mansûr, Rabat 1973.
- Nuveyhiz Âdil, *Mu’cemu A’lami’l-Cezâir min ‘Asri’l-İslâm hatta’l-Asra’l-Hâdir*, Müesseset-ü Nuveyhiz es-Sekâfiyye, İkinci Baskı, Beyrut 1400/1980.
- Özköse Kadir, “Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika’da İslam ve Tasavvuf”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara (2001), s. 157-184.
- Özkuyumcu Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika’nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Manisa 2007.
- Özervarlı Sait, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, İSAM Yay., İstanbul 1998-2001.
- Rıza Muhammed Reşid, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm*, Matbaatü’l-Menâr, I-XII, Mısır 1349/1930.
- Sa’dullah Ebu’l-Kâsım, *Târihu’l-Cezâiri’s-Sekâfi*, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, I-II, Beyrut 1998.
- es-Sallâbî Muhammed Ali, *Devletü’l-Muvahhidîn*, Dâru’l-Beyrâk, Ammân 1998.
- es-Sallâbî Muhammed Ali, *Târihu Devletey el-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn fi’s-Şimâli’l-İfrikiyye*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1430/2009.

- es-Senûsî Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf, *Şerhu'l-Mukaddimât*, thk. Mâhî Kundûz, Dâru Kerdâde, Buseâde 2011.
- es-Senûsî Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf, *Umdetu't-Tahkih ve't-Tesdid fi Şerhi Akîdeti't-Tevhid ev Şerhu'l-Akîdeti'l-Kübrâ*, thk. Buka'bir Belgard el-Muaskerî, Dâru Kerdâde, Cezâyir 2011.
- es-Senûsî Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf, *Şerhu Suğra's-Suğra fi İlmi't-Tevhid*, thk. Saïd Fûde, Daru'r-Râzî, Ammân 1427/2006.
- Spevack A.Aron, *The Archetypal Sunni Scholar: Law, Theology, and Mysticism In The Synthesis of al-Bajuri*, State Universty of New York Press, Albary 2014.
- Şâves Muhammed b. Ramazân, *Bâkatü's-Sûsân fi't-Ta'rîf bi Hadâreti Tilimsân Âsîmet-i Devlet-i Benî Zeyyân*, Dîvânü'l-Matbûâtî'l-Câmiyye, I-II, Cezayir 1995.
- Şekdân Besâm Kâmil Abdurrezzâk, *Tilimsân fi'l-Ahdi'z-Zeyyânî*, Mektebetü'l-Câmiati'l-Ürdüniyye, University An-Najah National, Nablus-Filistin 1422/2002.
- et-Tihâmî İbrahim, *el-Eş'ariyye fi'l-Mağrib*, Dâr-u Kurtuba, Cezayir 1427/2006.
- et-Tunusî Muhammed b. Abdillâh, *Târihu Benî'z-Zeyyân Mülûk-i Tilimsân*, thk. Mahmûd Âğa Bûiyâd, Müessesetü'l-Vataniyye (Enag Editions), Cezayir, 2011.
- Yalkaya Mehmet Şerafeddin, "İbn Tûmert", *Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 3/10 (1928).
- Yefût Sâlim, "el-Eş'ariyye fi'l-Mağrib", *Mecelletü'l-Fikri'l-Arabiyyi'l-Muâsir*, 68-69/(1986).
- ez-Zirikli Hayreddin, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcimi li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisa' mine'l-'Arab ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, Daru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beşinci Baskı, I-VII, Beyrut1980.